

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ ԿՐԹԱՅԱՄԱԼԻՐ

ՈԼՍՈԼԳԻՃՆԵՐԻ պարտադիր վերապատրաստում

ՅԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Թեմա՝ Գարեգին Նժդեհ
ՈԼՍՈԼԳԻՃ՝ Մերի Ղանդիլյան
Ղեկավար՝ Նուսե Ասրյան

Երևան 2022

Բովանդակություն

Ներածություն	3
Կյանքը և գործունեությունը	5
Գարեգին Նժդեհի դերը Մեծ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտում	9
Պայքար Չանգեզուրի համար 1920-1921թթ.	11
Նժդեհի խոհերից	20
Եզրակացություն	21
Օգտագործված գրականության ցանկ	23

Ներածություն
Չայոց պատմությունը մեզ մի հատիկ բան է սովորեցնում,
այն, որ հայն իր պատմությունից բնավ չի սովորում:

Գ. Նժդեհ

Ուզում եմ ներկայացնել հայ մեծանուն զորավար, Լեռնահայաստանի սպարապետ, հրապարակախոս, պետական գործիչ և ազգային մտքի ռահվիրա Գարեգին Նժդեհին:

Այս աշխատանքի մեջ հանգամանակից կերպով վեր են հանվում «Գարեգին Նժդեհի ուսմունքը և դրա արդիականությունը»:

Ինչպես ամեն ճշմարիտ առաջնորդ Նժդեհը մշտապես գտնվել է իր ժողովրդի կողքին: Երբ Ղարաքիլիսայում (այժ Կանաձոր) զինվորական ղեկավարության շրջանում իշխում էին խուճապային տրամադրությունները, իսկ հուսահատված զինվորները բռնել էին նահանջի ճանապարհը, Նժդեհը հանդիսացավ այն ոգևորիչ ուժը, որն իր հմայիչ խոսքով առաջնորդեց բարոյալքված բանակը դեպի ճակատ, դեպի ազատություն և հաղթանակ:

Նժդեհի ռազմական, կազմակերպչական, մարտավարական բարձր կարողություններն արտահայտվեցին դեռ Բալկանյան պատերազմի տարիներին, որտեղ նա Չորավար Անդրանիկի հետ, Բուլղարական բանակի կողքին, ղեկավարում էր հայկական կամավորական ջոկատը: Սակայն պետք է խոստովանել, որ Նժդեհի ռազմական բացառիկ տաղանդը իր ամբողջ փայլով դրսևորվեց Սյունիքի ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ: Մխաված չենք լինի, եթե ասենք՝ չլիներ Նժդեհի և նրա հերոս զինվորների սխրագործությունը Սյունիքում, չէր լինի նայն հայկական այդ երկրամասը մերօրյա Չայաստանի Չանրապետության գոյությունն ընդհանրապես, թեկուզ որպես խորհրդային հանրապետություն:

Չայրենիքին և հայությանը անմնացորդ նվիրվածությամբ Նժդեհը շառայեց նաև գտնվելով տարագրության մեջ:

Դյունիքում շարունակեց իր հայապահպան գործունեությունն արդեն քարոզչական ճակատում՝ ճանապարհ բանալով հայ նորահաս սերունդն ուրացումից, անվերահաս ձուլումից փրկելու և հայրենասեր դարձնելու համար:

Ահա հենց այդ հիմնախնդիրների լուծմանն էին միտված անցյալ դարի 30-ական թվականին նրա կողմից նախատեսված Ցեղակրոն շարժումը և գաղափարախոսությունը:

Երբ բռնկվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը՝ Նժդեհը չմնաց կրավորական դիտորդի դերում և իր ձեռքը վերցրեց գերմանական բանակի գրաված տարածքներում բնակվող հայության փրկության գործը:

Նույնիսկ բանտում Նժդեհը փորձում էր ուղիներ փնտրել Չայրենիքին ծառայելու համար:

Խոսելով Նժդեհի կերպարի և նրա հերոսական կյանքի մասին՝ համոզվում ես նրան իր գաղափարակից Չայկ Սարյանի կողմից տրված բնութագրին.«Մենք գործ

ունենք փոթորկալից անցյալի տեր մի անհատի, հայկական չափանիշներով վերցրած պատմական մի անձնավորության հետ¹»:

Գարեգին Նժդեհի ապրած կյանքն ու թողած տեսական ժառանգությունը իրենց խորհրդով մի շտեմարան են մեր սերնդի հայեցի դաստիարակության, նրա՝ Ջայրենիքին նվիրվելու և ծառայելու համար:

¹ Վարդան Աթոյան (ՀՀԿ երիտասարդական կազմակերպություն, Երևան 2009թ.)

Կյանքը և գործունեությունը

Գարեգին Նժդեհ (ի ծնե՝ Գարեգին Տեր-Յարությունյան կամ Գարեգին Առաքել Եղիշեի Տեր-Յարությունյան) ծնվել է 1886թ.հունվարի 1-ին, Ռուսական կայսրությունում՝ Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Կզնուտ (այժմ Գյուզնութ) գյուղում:

Մանուկ հասակում կորցրել է հորը (հայրը Եղիշեն գյուղի քահանան էր) և մնացել մոր Տիրուհու խնամքին: Ընտանիքում եղել են 4 երեխա, Նժդեհը փոքրն էր: Սկզբնական կրթությունը ստանալով տեղի ծխական հայկական դպրոցում, իսկ այն փակվելուց հետո Նախիջևան քաղաքի ռուսական դպրոցում՝ ուսումը շարունակում է Թիֆլիսի ռուսական գիմնաստիկայում, որտեղ սովորելուընթացքում էլ 17 տարեկան հասակից միանում է հայ ազատագրական շարժմանը: Հայոց հեղափոխական շարժմանը միացել է 17 տարեկանից իբրև գիմնագիտ: Հետագայում լքել է համալսարանը և գործել ցարիզմի ու սուլթանականության դեմ: 1906թ.անցել է Բուլղարիա և Մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարներ Բորիս Սարաֆովի և Լիապով Գուրինի միջնորդությամբ ընդունվել Սոֆիայի սպայական դպրոց՝ Դիմիտրի Նիկոլովի անունով: Ավարտելով դպրոցը (I կարգ)՝ վերադարձել է Կովկաս՝ Մուրադի Հայդուկային խմբի հետ Հայաստան անցնելու համար: Այնուհետև գործել է Պարսկաստանում: 1909թ-ին վերադարձել է Կովկաս և ձերբակալվել է: Բանտերում՝ Ջուլֆայից մինչև Պետերբուրգ, մնացել է ավելի քան 3 տարի, 163 դաշնակցականների ծանոթ դատավարությունից հետո Սիբիր չընկնելու համար անցել է Բուլղարիա²:

1912թ. հայ կամավորներից կազմակերպել էմի վաշտ և Անդրանիկի հետ մասնակցել Բալկանյան պատերազմին: Այստեղ վիրավորվում է և ստանում քաջության խաչ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, ներման արժանանալով ցարական կառավարության կողմից, վերադառնում է Կովկաս՝ Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմին մասնակցելու պայմանով:

1917թ-ին օգնել է Կողբի բնակիչներին: Հայաստանի անկախության նախօրյակին վարել է Ալաջայի կռիվները և Արփաչայը կտրել-անցել է միայն այն ժամանակ, երբ վերջին նահանջող հայ զինվորի հետ հաջողվեց փոխադրել Անիից պրոֆեսոր Մառի պեղումների արդյունքը հանդիսացող արժեքավոր հնությունները:

1918թ. մայիսի վերջին վարել է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, որտեղ վիրավորվել է և ներկայացվել ամենաբարձր շքանշանին: Ղարաքիլիսայի եռօրյա հերոսականը փրկեց գլխովին ոչնչացումից արարատյան հայությանը և հիմքը դրեց Հայկական պետության: Հայաստանի անկախության օրոք՝ 1919թ. փրկել է Դավալուի և Վեդիի միջև պաշարված Հայկական II գունդը: 1919թ-ից անցել է Սյունիքի՝ Էդիֆ բեյի զորքերի կողմից պաշարված, այնուհետև անցել Ղափան:

1920թ.-ի կեսերին Դրոյի զորամասի կողմից Ղարաբաղն ու Չանգեղուրը լքելուց հետո, ստանձնել է բովանդակ Սյունիքի ինքնապաշտպանության գործը: Առանց սպայական կադրի և արտաքին որևէ օգնության, քաղաքականապես

² Չխրատվող ժողովուրդ, Գ. Նժդեհ Երևան 2021թ. Վերնատուն, էջ 239

մենակ, ավելի քան մի տարի տևող անհավասար և հաղթական կռիվներով Սյունիքը, որը Հայաստանի կառավարության և Մոսկվայի ներկայացուցիչ Լեգրանի միջև կնքված պայմանագրով Հանձնված Էր Ադրբեջանին, պարտադրում է իր կամքը խորհրդային իշխանությանը. Մյասնիկյանի օրով իր 1921թ-ի հունիսի դեկլարացիայով Սյունիքը համարվում է կցված իր մայր երկրին՝ Հայաստանին:

1921թ. Նժդեհն իր զինակիցներով անցել է Պարսկաստան: Այնտեղ մնալով չորս ամիս և ա շուտով հեռացել է Բուլղարիա:

1944թ. սեպտեմբերին խորհրդային բանակի՝ Բուլղարիա մտնելուց հետո՝ հոկտեմբերի 10-ին, Նժդեհը ձեռքակալվել է, նրան տեղափոխել են Բուխարեստ, ապա Մոսկվա, և բանտարկել Լուբյանկայի բանտում: 1946թ-ի նոյեմբերին ուղարկել են Երևան դատապարտել 25 տարվա բանտարկության: 1948թ-ին տեղափոխել են Վլադիմիրի բանտ (Ռուսաստան), որտեղ և վախճանվել է դեկտեմբերի 21-ին ու թաղվել բանտին կից գերեզմանատանը³:

1983թ. Նժդեհի աճյունը գաղտնի տեղափոխվել է Երևան, որից մի մասունք փոփվել է Խուստուփի լանջին 2000թ-ին կանգնեցվել է կիսանդրին, աճյունը 1987թ-ին՝ Սպիտակավոր Սուրբ Աստվածածին վանքի բակում (ՀՀ Վայոց Ձորի մարզի Վերնաշեն գյուղի մոտ):

Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտվելով՝ Թուրքիան զրկվեց դարերի ընթացքում նվաճած բավականաչափ տարածքներից: Այդ ժամանակներից սկսած առ այսօր Թուրքիայի կառավարող շրջանները պանթուրքիզմի մեջ են տեսնում երբեմնի աշխարհաձավալ կայսրության վերածննդի հնարավորությունը: Դրան հասնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր, որ Թուրքիան Էթնիկ սահման ունենար Այսրկովկասի և Իրանի թյուրքալեզու ժողովուրդների հետ:

Այս խնդիրները լուծելու համար Բարձր դուռը նպատակ էր դրել Արևելյան Այսրկովկասում ձևավորող թուրքական նոր պետություն և երկրորդ՝ վերացնել Թուրքիայի և նոր ստեղծվելիք Ադրբեջանի միջև գոյություն ունեցած «հայկական սեպը»:

1918թ. մայիսի 28-ին «Մուսավաթ» կուսակցությունը նախկին Բաքվին և Էլիզավետապոլի նահանգների տարածքում հաջողվում է Ադրբեջան պետության անկախությունը:

Նորահայտ այդ հանրապետությունը այսպես է բնութագրել ռուդ գեներալ Անտոն Դենիկինը. «Ամեն ինչ ադրբեջանական հանրապետությունում արհեստական էր,- գրել է ռուս գեներալը,- իսկական չէր, սկսած նրա անունից, որը վերցված էր Պարսկաստանի համանուն նահանգներից մեկի անունից: Տարածքը նույնպես արհեստական էր⁴»:

Եվ այսպես, աշխարհի քարտեզի վրա գծվում է մի նոր պետություն, որի հիմքում դրված չէին ոչ պատմականություն, ոչ էլ Էթնիկական պատկանելիության սկզբունքները: Նորաթուխ այդ երկիրը սկսեց հավակնել Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող Արցախին ու Չանգեզուրին:

³ Գարեգին Նժդեհ Հայկական հանրագիտարան կայքից:

⁴ Վահրամ Ռ. Խալաթյան Գ. Նժդեհ և Արցախահայ պետականության հարցը, Երևան 2021թ. Էջ 35:

1920թ. մարտին Մուստաֆա Քեմալը մի պատվիրակություն է ուղարկում Ադրբեջան համոզվելու «Մուսավաթ»-ի ղեկավարներին՝ սրտ հարաբերություններ ստեղծել բուլշևիկների հետ և անգամ անհրաժեշտության դեպքում խորհրդայնացնել երկիրը: Բանակցությունների արդյունքում 1920թ. ապրիլի 15-ին, Ադրբեջանի խորհրդայնացումից երկու շաբաթ առաջ, Ադրբեջանի գինվորական նախարարի օգնական Ալի ադա Շիխլինսկին և թոերթական 15-րդ բանակի հրամանատար Քյազիմ Կարատեքիր փաշան երգրում:

Նժդեհը քաջ գիտակցում էր, որ առանց Արցախի հայկական պետականության պահպանման անհնար է պահպանել ՀՀ անվտանգությունը:

Այս օրերին Թուրքիայում ծավալվող քեմալական շարժումը նոր մարտահրավեր է դառնում հայության համար: Մուստաֆա Քեմալը ծրագրում էր դեպի Այսրկովկաս ձգվող բուլշևիկների հետ դաշինք ձևավորել և ռազմական գործողություններ սկսել ՀՀ նկատմամբ, նվաճել էր Կարսի շրջանը: Այդ թվում ՀՀ տարբեր գավառներում, մասնավորապես Չանգեզուրում, Վեդի-Բասարում կուտակված մահմեդական զինված ազգաբնակչությունը պետք է ապստամբի, իսկ Ադրբեջանի զինված ուժերը Ղարաբաղը և Չանգեզուրը մաքրելն հայկական զորքից և Արաքսի հովտով նոր կառուցվող Այաթ-Չուլֆա երկաթգծով կապվեն երգրումի հետ⁵:

Ա. Ահարոնյանը 1920թ. մայիսի 13-ին Ազգերի լիգայի խորհրդի նախագահին գրել է. «Ադրբեջանն իրեն հայտարարել է խորհրդային և ՀՀ կառավարությունը վերջնագիր է ներկայացրել՝ պահանջելով իրեն զիջել Ղարաբաղը և Չանգեզուրը: Օրջոնսկին, պաշտպանելով Ադրբեջանին, Երևանի կառավարությանը հաղորդել է, որ Հայաստանի մերժման դեպքում Ռուսաստանը ՀՀ կընկալի որպես իրեն պատերազմ հայտարարած երկիր⁶»:

Խորհրդային կարգերի ճնշման տակ որոշվում են ՀՀ զորքերը դուրս բերել Արցախից և իշխանությունը հանձնել բուլշևիկներին: Նժդեհը վճռում է Դրոյի հետ անընդունելի համարել նմանօրինակ որոշումը:

Նժդեհը գրել է «Ղարաբաղն առանց կռվի թշնամուն թողնելը, անշուշտ, պիտի ունենա իր բարոյալքիչ ազդեցությունը Չանգեզուրի վրա: Կամ թշնամին չափազանց ուժեղ է, որ Երևանյան զորքերը խուսափել են չափելու նրա հետ, կամ ինչ-ինչ քաղաքական նպատակներով չպետք էր կռվել և չեն կռվել մերոնք⁷»:

Նման պայմաններում Ղարաբաղի կառավարությունը արյունահեղությունից և քաղաքացիական պատերազմից խուսափելու համար, գնաց զոհաբերության՝ իշխանությունը հանձնեց բուլշևիկներին: 1920թ. մայիսի 26-ին Թաղավարդում հրավիրված Ղարաբաղի հայության 10-րդ համագումարը, երկրամասը հայտարարում է խորհրդային: Նույն օրը Դրոն և Նժդեհը հեռանում են Արցախից:

⁵ Վահրամ Բալայան Գարեգին Նժդեհ Արցախահայության մուսաֆաթական հարցը, Երևան 2021թ. էջ 41

⁶ Վահրամ Բալայան Գարեգին Նժդեհ Արցախահայության մուսաֆաթական հարցը, Երևան 2021թ. էջ 43

⁷ Վահրամ Բալայան Գարեգին Նժդեհ Արցախահայության մուսաֆաթական հարցը, Երևան 2021թ. էջ 44

1920թ. մայիսին խորհրդայնացումից հետո Արցախը կորցրեց պետականացումը, բայց ոչ ըմբոստ ոգին: Երկրամասում չկար քաղաքական մի ուժ, որ կարողանար նոր ոգի ու եռանդ հաղորդել ազատագրական պայքարին: Դաշնակցականները հեռացել էին Արցախից, մի մասն էլ անցել էին ընդհատակ:

Իրական իշխանություն ունեցող հայ բոլշևիկներն էլ համակերպվել էին ստեղծված իրավիճակին և համաշխարհային հեղափոխության մոլուցքով տարված, դարձել էին Նարիմանովի և մոսկովյան կենտրոնական իշխանությունների կամակատարը:

Նման բարդ և անհասկանալի պայմաններում ազատագրական պայքարի կազմակերպչի դերում հանդես եկավ Գարեգին Նժդեհը: Նա կարճ ժամանակահատվածում ջախջախեց թուրք ասկյարներին և Սյունիքում ստեղծեց ազգային մի իշխանություն, որի իրավասությունները տարածված էին նաև Լեռնային Ղարաբաղի վրա:

Դեռևս 1920թ. մայիսին, կարմիր բանակի դեմ պայքարելու արցախահայության ազատագրական շարժմանը կազմակերպված ընթացք տալու համար, Դրոն Թևան Ստեփանյանին նշանակում է Լեռնային Ղարաբաղում Նժդեհի տեղակալ:

1920թ. աշնանը Կապանում Թևան Ստեփանյանը հանդիպում է Գարեգին Նժդեհի հետ: Սպարապետը լուծում է Արցախում գտնվող զորամիավորումների, հանդերձանքի, զենքի, զինամթերքի և ֆինանսական հարցերը: Սպարապետը խնդիր է դնում Լեռնային Ղարաբաղը միավորել Չանգեզուրի և Հայաստանի հետ:

Ապստամբները կարճժամանակահատվածում ազատագրում են Դիզակը, Վարանդան, Խաչենի զգալի մասը:

Գարեգին Նժդեհը, ականատես լինելով արցախահայության հերոսական հաջողություններին, Արցախն ամբողջապես ազատագրելու նպատակով 1921թ. հունվարին նոր **զորամա** է ուղարկում:

1921թ. Երևանում փետրվարին ապստամբության հաջողությունից հետո, Ղարաբաղում արմատական բեկում կատարվեց: Մեկը մյուսի հետևից ազատագրվում էին գյուղերը:

Լենինը գրում է. «Հայաստանի մի մասը, մասնավորապես Ղարաբաղը և Չանգեզուրը, մնում է դաշնակիցների ձեռքին, որոնք կապ ունեն Թավրիզի հետ, որտեղ ապրում են Անտանտի գործակալները⁸»:

Ռազմական հաջողություններին զուգահեռ՝ Նժդեհը փորձում է հաջողություններ արձանագրել նաև դիվանագիտական ճակատում:

Գարեգին Նժդեհը քաջ գիտակցում էր, որ մի քանի ճակատով՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ կռվելը անհնար է:

1921թ. փետրվարի 2-ին Գորիսում Նժդեհը հանդիպում է Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարների հետ: Բոլշևիկ գործիչները Նժդեհին հավաստիացնում

⁸ Վահրամ Բալայան Գարեգին Նժդեհ Արցախահայության մուսաֆաթական հարցը, Երևան 2021թ. էջ

Էին, որ Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի համար ունեն ռազմավարական նշանակություն:

Խորհրդային ուժերը ամենադաժան մեթոդներով հաշվեհարդար էին տեսնում հայրենասեր գործիչների հետ: Հետագա տարիներին ապստամբության մի մասին պիտակը կպցնելով, կամ գնդակահարում, կամ էլ արգելափակում էին բանտերում:

Արցախահայության հակաադրբեջանական, հակախորհրդային շարժումը ճնայած տխուր վախճան ունեցավ, բայց ազատագրական շարժման գաղափարները կենդանի մնացին ժողովրդի մեջ՝ ստեղծելով նոր բարենպաստ ժամանակների:

Գարեգին Նժդեհի դերը Մեծ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտում

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը վերջինս Էր մայիսյան հերոսամարտերի շարքում որով և վերջ դրվեց թուրք-հայկական պատերազմին և ստորագրվեց Բաթումի հաշտության պայմանագիրը: Եթե Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերով Արարատյան դաշտավայրում ծվարած հայությունը փրկվեց անխուսափելի ոչնչացումից և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայոց պետականության վերականգման համար, ապա Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, նշվածից բացի, ուներ նաև աշխարհաքաղաքական նշանակության, քանզի դրա հետևանքով որոշ ժամանակով կասեցվեց թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Թիֆլիս ու արևելյան Այսրկովկաս՝ խաթարելով համապատասխան ծրագրերի շուտափույթ ծրագրերի իրականացումը⁹:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին իր կենսագրականում դիպուկ գնահատական է տվել ճակատամարտին անմիջականորեն մասնակցած և մարտական գործողությունները ղեկավարած Գարեգին Տեր-Հարությունյանը (Նժդեհը) «1918թ. մայիսի վերջին վարել եմ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը: Վիրավորվել եմ: Ներկայացվել ամենաբարձր քաջության շքանշանի: Պիտի խոստովանել, որ առանց Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ոչ թե Խորհրդային Հայաստանը, այլև այդ երկրամասի վրա այսօր ապրող հայությունն չէինք ունենա: Ղարաքիլիսայի եռօրյա հերոսականը փրկեց գլխավորին ոչնչացումից Արարատյան հայությանը և հիմք դրեց Հայկական Պետականությանը¹⁰»:

Գարեգին Նժդեհը մայիսի 24-ի առավոտյան գնաց զորավար Նազարբեկյանի մոտ՝ խնդրելով, որ թույլ չտա զորքերը լքեն ճակատը, որովհետև ճակատը մերկացնելով վտանգվում էր Երևանը: Ծայրահեղ վիճակում գտնվող Նազարբեկյանը պատասխանում է, որ ինքն այլևս զորք չունի, իսկ զրույցի վերջում նրան ասում է, ինչ կարող եք դուք արեք:

Որոշ ժամանակ անց Արամ Մանուկյանի կողմից լուր են ստանում, որ Սարդարապատում հայերը փառահեղ հաղթանակ են ունեցել, Նժդեհը ոգևորում է և ժողովրդին ու զորքին հավաքում է եկեղեցու բակում:

⁹ Արմեն Մարության Հայոց պատմության հարցեր Երևան 2001թ. էջ 110-111

¹⁰ Արմեն Մարության Հայոց պատմության հարցեր Երևան 2001թ. էջ 110-111

Մայիսի 24-ի գիշերվանից Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ղեկավարությունը ստանձնած Նժդեհը՝ վերադառնում է Ղարաքիլիսա:

Նժդեհը մտնում է Ղարաքիլիսա, որտեղ մեռելային տրամադրություն էր տիրում, սակայն լույսերի բացակայությունը վկայում էր այն մասին, որ թուրքերը դեռ չեն մտել գյուղ: Տուն չկար, որ սպիտակ դրոշ պարզած չլիներ, իսկ գյուղացիները պատրաստվում էին աղ ու հացոց դիմավորել թշնամուն: Նժդեհը կանխում է այդ անպատվությունը:

Մայիսի 25-ի առավոտյան ժամը 10-ին այդպես էլ չարժանացավ, թշնամու ուժերը շարժվեցին առաջ և հայտնվեցին դարանակալող խմբերի խաչածն կրակի տակ:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի շուրջ հետագայում հեռակա բանավեճ ծավալվեց Գարեգին Նժդեհի և գորավար Անդրանիկի միջև, որն իր արձագանքն գտավ Ա. Ահարոնյանի կողմից Բոստոնի «Չայրենիք» ամսագրում: Մեջբերելով Նժդեհի հուշերը Ահարոնյանը նշում է, որ իզուր **ազատեցին** Անդրանիկին, որն իր զինվորներով դիրքավորվելով կծախողեր թշնամու ծրագիրը:

Չորավարը պատմում է, որ գենեռալ Նազարբեկյանի կողմից իրեն հրաման էր տրվել պաշտպանել երկաթ գիշը, իսկ Նժդեհը հանդիմանում է Անդրանիկին, որ եթե գար կգբաղեցներ բարձունքը:

Նժդեհն, անշուշտ, փորձում է հասկանալ Ան դրանիկին, որ նա այդ կերպ փորձել է արդարացնել Ղարաքիլիսայի և Սարդարապատի իր անգործությունը¹¹:

Ավետիս Ահարոնյանը Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը համարում է 20-րդ դարի Ավարայրը, երբ գերակշիռ ուժերով հարձակված թշնամին հարկադրված եղավ գնահատել հայերի անձնագոհ հերոսությունը Ղարաքիլիսայում: Բաթումի պայմանագրի ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը համարեց հատուկ գործ, որն իրենց ստիպեց ճանաչել Չայոց Պետականությունը:

Պայքար Չանգեզուրի համար 1920-1921թթ.

1917թ. Ռուսական կայսրության փլուզումից 1918թ.գարնանը Ռուսաստանից Անդրկովկասի անկախացումից հետո թուրք-ադրբեջանական ոտնձգությունները հայկական մի շարք տարածքների, այդ թվում Սյունիք-Չանգեզուրի նկատմամբ առավել վտանգավոր դարձան: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսները աջալուրջ էին, նրանք գտնում էին, որ տարածաշրջանից Ռուսաստանի հեռացումով նոր հեռանկարներ են բացվում «Մեծ Թուրանի» գաղափարը իրականացնելու, դրա ճանապարհին մխրճված «հայկական սեպը» վերացնելու համար: Այդ ծրագիրը կարող էր ողբերգական դառնալ, եթե թուրքիան իր դաշնակիցներով հաղթանակած դուրս գար Առաջին համաշխարհային պատերազմից: Բարեբախտաբար, Քառյակ դաշինքը պարտություն կրեց 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուղրոսի զինադադարով Թուրքիան ստիպված էր հեռացնել իր

¹¹ Արմեն Մարության Չայոց պատմության հարցեր Երևան 2001թ. էջ 118

գորքերը տարածաշրջանից, այդ թվում՝ Չանգեզուր-Ղարաբաղից: Ցավոք Անգլիական ներկայությունը որևէ դրական չէր խոստանում: 1918թ. նոյեմբերին անգլիայի Գեներալ Թոմսոնը դարձավ Բաքվի Գեներալ-Նահանգապետ և նամիջապետ բացահայտվեցին անգլիական շահերը և ադրբեջանամետ քաղաքականությունը, պայմանավորված Բաքվի նավթի շահութաբեր գործոնով¹²: Ակնհայտ էր, որ տարածաշրջանում անգլիայան վերահսկողության ամրապնդման դեպքում՝ Չանգեզուրը նաև՝ Ղարաբաղը տրվելու էին Ադրբեջանին: Բարեբախտաբար դա ևս տեղի չունեցավ և մինչև 1920թ.գարնան կեսերը հայ-ադրբեջանական պայքարում, հաջողությունը, կարծես, հայկական կողմին էր:

Իրադարձությունը կտրուկ փոխվեց պայմանավորված Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակի առաջխաղացմամբ: Դրանից անմիջապես հետո 11-րդ բանակի ղեկավարությունը շտապում է վերջնագրեր ներկայացնել Չայաստանի կառավարությանը, Ղարաբաղից և Չանգեզուրից հայկական զորամիավորումները դուրս բերելու պահանջով: Ղարաբաղի հայությունը մայիսի 25-ին ընդունեց պարտադրված Խորհրդայնացումը՝ դրանով իսկ դառնալով հայկական տարածքներից առաջին Խորհրդայնացված շրջանը: Շուտով Խորհրդային զորքերը ռազմակալեցին նաև Չանգեզուրը ու Ղարաբաղը: Այսպիսով հակառակ իր կամքին, Չայաստանը փաստացի ներքաշվում Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի հեռու չհաստատված պատերազմում:

Խորհրդային ուժերի կողմից Չանգեզուրում գործադրվող բռնությունները չէին դադարում:

1920թ. հունիսի 17-ին հրավիրված Կապարգողթի ներկայացուցչական ժողովում արժանապատիվ սյունեցիները որոշում են Նժդեհի գլխավորությամբ շարունակել պայքարը թրքաբոլշևիկյան ուժերի դեմ: Նժդեհը դիմում է ՀՀ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին ու ՀՀԴ բյուրոյին՝ պահանջելով զինական օգնություն ուղարկել Սյունիք: 1920թ. հունիսի վերջին կարմիր բանակի հետախուզական վաշտը, առաջապահ զորամասերն ու ադրբեջանական բանակի ստորաբաժանումները շարժվում են Չանգեզուր¹³:

Ռուս-ադրբեջանական ուժերը ներխուժում են Տեղ ու Խնձորեսկ, իսկ հուլիսի 5-ին՝ Գորիս: Հայկական ուժերի մի մասը նահանջում է Սիսիան, իսկ զորախմբերից մեկը՝ Կապան: Օրեր անց Գորիս ժամանած հայտնի ջարդարարներից մեկը՝ թուրք զինվորական գործիչ Խազիլ փաշան, հայտարարում է, որ երբևէ Չանգեզուրի հայությունը չճանաչի Ադրբեջանի գերիշխանությունը՝ կենթարկվի արևմտահայության ճակատագրին:

Գորիսի անկումով սկսվում է զանգեզուրյան հերոսամարտի նոր փուլը (1920թ. հուլիսի- 1921թ. հուլիս), որը գլխավորում է Կապարագողթի արժիվը՝ Գարեգին Նժդեհը: 1920թ. հուլիսի վերջին ռուս-թուրքական զորամասերի կողմից գրեթե ամբողջությամբ գրավված էր Արցախը, Սյունիքն ու Նախիջևանը, սակայն Սիսիանի, Կապանի ու Արևելքի առանձին վայրերում շարունակվում էր պայքար զավթիչների դեմ: Հայաստանի դեմ բացահայտ ագրեսիան ու հայկական

¹² Կարեն Հ. Խաչատրյան, Հայոց պատմության հարցը Երևան 2021թ. էջ 19

¹³ Արշալույս Ա. Չուրաբյան, Չանգեզուրը 1920թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսների տարածաշրջանային զարգացումներին, էջ 212

երկրամասերի բռնագավթումը Մոսկվան շարունակում էր հիմնավորել հայ-թուրքական բախումները կանխելու պատճառաբանությամբ:

ՀՀ բռնագավթած տարածքներում ծայր առած սոսկալի բռնությունները, բնակավայրի ավերածությունները, թալանն ու տնտեսական քայքայումը, մարդկանց առևանգումներն ու պայթարը դարձել էին սովորական երևույթ: Հայ մտավորականության ու զինվորականության լավագույն ներկայացուցիչներին ձեռքակալում ու տեղափոխում էին Գանձակ, Շուշի ու Բաքվի բանտերը, նրանք ենթարկվում էին աննկարագրելի խոշտանգումների ու նվաստացումների:

Բազմաթիվ հայ սպաներ, զինվորներ, բժիշկներ, պետական ծառայողներ, մարտերին չմասնակցած անմեղ գյուղացիներ, առանց դատ ու դատաստանի գնդակահարվում էին:

Խորհրդային Ադրբեջանը բոլոր ուժերը կենտրոնացրել էր Չանգեզուրը Ադրբեջանին կցելու վաղեմի երազանքն իրողություն դարձնելու գործին: Խորհրդային Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության էությունը բնութագրող ուշագրավ փաստաթղթերից է Ադրբեջանի Հեղկոմի Նախագահ Նարիման Նարիմանովի դրածո՝ Ղարաբաղի Հեղկոմի Նախագահ Ասադ Կարանի 1920թ. հուլիսի 21-ի հույժ գաղտնի նամակը՝ Գորիսի Հեղկոմի մուսուլման անդամներին.«պատմում եմ, որ մինչև այժմ զինաթափված չէ Չանգեզուրի հայկական գյուղերի 90%-ը: Դա ցավալի է: Բայց առավել ցավալին այն է, որ մինչև օրս գլխատված չէ Չանգեզուրի հայությունը: Նրա մտավորականությունը և ռազմական պարագլուխները գտնվում են գյուղերում: Վաղը նրանք կդառնան ապստամբության ղեկավարներ և մեր ուժերը դուրս կքշեն Չանգեզուրից: Աշխատեք զիշեր-ցերեկ: Չանացեք, որպեսզի բոլոր նշանավոր պետական հայերը կալանավորված լինեն: Ձեռք առեք օրինված միջոցներ: Այն, որ հային 3 միլիոն ռուբլի տաս, որ չբերի Աժդահ (Նժդեհի) գլուխը»¹⁴:

Խորհրդային Ռուսաստանը նպատակ ուներ ՀՀ տարածքով հնարավորության դեպքում երկրի հյուսիսային մասով (երկաթուղով), կապ հաստատել դաշնակից քեմալականների հետ՝ ոսկի, զորք, զենք ու զինամթերք առաքելով նրանց ինչին դեմ էր Հայաստանի կառավարությունը, որը տեղեկություն ուներ այն մասին, որ քեմալականները պատրաստվում են այդ զենքը ուղղել ՀՀ-ի դեմ:

1920թ. ամռանը բռնագավթված Սյունիքում մարտերը չէին դադարում: Այսրկովկասում դաշնակից երկրների ներկայացուցիչները մեծ ուշադրությամբ հետևում էին ծավալվող գործողություններին: Հուլիսի 19-ին Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսը երևանում հանդիպում է ՀՀ վարչապետ Համո Օհանջանյանի հետ: Վերջինս հավաստիացնում է, որ ինքը չի հավատում Մոսկվայի խոստումներին:

1920թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում հանդիպում է տեղի ունենում Կիրովի ու ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Բեգզադյանի Միչև: Կիրովը պաշտոնական հայտարարություն է անում այն մասին, որ Ռուսաստանը ոչ միայն ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը, այլև իր պարտքն է համարում օգնել հայերին: Եվ

¹⁴ Արշալույս Ա. Չուրաբյան, Չանգեզուրը 1920թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսների տարածաշրջանային զարգացումներին, էջ 219

սա այն դեպքում, երբ ռուս-ադրբեջանական զինուժը ծրագրում էր նոր արշավանքներ:

Վիճակը օրհասական էր, բայց ռուս-ադրբեջանական զորամասերի դեմ շարունակում են առյուծաբար մարտնչել Նժդեհի փոքրաթիվ ուժերը: Դարալազյազ քաշված Դրոյի զորամասը հուլիսի վերջին Սիսյանի ու Գորիսի ուղղությամբ անցնում է հակահարձակման: Հայկական զորքերի առաջխաղացումը անհանգստացնում է որ միայն բուլշևիկներին, այլև՝ քեմալականներին: Ձախողվում է կարմիրների ճեղքումը Մեղրիի ուղղությամբ: Այստեղից թշնամին ցանկանում էր ճանապարհ բացել դեպի Նախիջևան, բայց Նժդեհի ուժերը հաջողությամբ կասեցնում են գրոհները՝ անառիկ պահելով Արևելյան դարպասները:

Օգոստոսի 2-ին Դրոն ազատագրում է Սիսյանի շրջանը, իսկ հաջորդ օրը Գորիսը: Նահանջից առավ բուլշևիկները Գորիսի բանտում գազանաբար խոշտանգում են մի շարք պետական ու ռազմական գործիչների, այդ թվում՝ Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանին ու Վահրամ Խորենուն:

Սակայն հաղթանակի բերկրանքը կարճ է տևում, այդ օրերին Նժդեհը գրում է, որ «Ռուսաստանը ստիպել է Հայաստանի կառավարությանը ձեռք քաշելու Չանգեզուրից, որ այդ երկիրն արդեն տրված է Ադրբեջանին¹⁵»:

Չանգեզուրում ընթացող բանակցությունները վերսկսվում են Թիֆլիսում օգոստոսի 10-ին, ստորագրվում է 6 հոդվածից բաղկացած հայ-ռուսական համաձայնագիրը: Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում է ՀՀ անկախությունը: Ռազմական գործողությունները դադարում են: Արցախը, Սյունիքն ու Նախիջևանը մնում են Ռուսաստանի վերահսկողության տակ:

Օգոստոսի 10-ի Թիֆլիսի համաձայնագիրը օրինականացվեց Կրեմլի բռնազավթումը: Հայաստանին պարտադրվեց նաև Արցախի, Սյունիքի ու Նախիջևանի կարգավիճակի հարցը տնօրինելու Կրեմլի կամքը: Դրոն հեռագրում է Նժդեհին և գրում, որ Ռուսաստանը պահանջում է. «Նժդեհը հավաքի զորամասերը և հեռանա, իսկ Նժդեհը պատասխանում է, որ Չանգեզուրից հեռանալու մտադրություն չունի»:

Օգոստոսի 20-ին Նժդեհը նամակ է գրում Ռուբեն Տեր-Մինասյանին. «Ոչ մի զիջում, զիջումը՝ գերություն է, կոտորած ու մահ մեզ համար: Մենք, որ ապրել ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, հպարտ ու հերոսական մահով մեռնել էլ գիտենք: Աստված և իմ տերը Հայաստանի հանրապետության հետ»:

Գարեգին Նժդեհը, որ բուլշևիկների կողմից հուլիսի սկզբին Գորիս ներխուժելուց հետո ստիպված էր իր փոքրաթիվ ուժերով քաշվել Խուստուկի, հոկտեմբերի կեսին գլխավորեց համազանգեզուրյան ապստամբությունը: Ապստամբներին ճնշելու փորձերը հաջողություն չունեցան և նոյեմբերի 21-ին ապստամբները ազատագրեցին Գորիս կենտրոնը:

¹⁵ Արշալույս Ա. Չուրաբյան, Չանգեզուրը 1920թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսների տարածաշրջանային զարգացումներին, էջ 222

Օրջոնիկիձեի նախաձեռնությամբ Խորհրդային Ադրբեջանի Յեդկոմի 1920թ. նոյեմբերի 30-ին՝ «Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախչջևանը Խորհրդային Չայաստանի հանրապետության մաս համարելու մասին» որոշմանը, ինչպես նաև 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը նույնպես ճանաչել էր նախկին «Ելիզավետպոլի նահանգի Չանգեզուրի գավառը» Չայաստանի կազմում, դեկտեմբերի 25-ին Սյունիքի Տաթևի վանքում հրավիրված համագանգեզուրյան համագումարում երկրամասը հռչակվում է ինքնավար՝ քանի դեռ քաղաքական իրադրությունը հնարավորություն չի ընձեռնի ԶԶ-ին միանալու համար: Սյունիք-Չանգեզուրի սպարապետ նշանակվեց Գարեգին Նժդեհը¹⁶:

Չանգեզուրի անկախությունը լրջորեն անհանգստացնում էր Խորհրդային իշխանություններին:

1921թ. ձմռանը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը փորձում է բանկցությունների միջոցով հասնել Չանգեզուրի Խորհրդայնացմանը: 1921թ. հունվարի 21-ին Բաքվում գրված նամակում Դրոն նշում էր, որ հարկավոր է ընդունել Խորհրդայնացման առաջարկը, նա վստահեցնում էր, որ Մոսկվան կպաշտպանի հայ ժողովրդին: Ավաղ Դրոն չէր կարող կռահել, թե ինչպիսի տարածքային կորուստներ է կրելու Չայաստանը 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ռուս-թուրքական «դավադիր գործարքով»: Մյուս կողմից՝ պետք է նշել, որ Խորհրդային կողմին հաջողվեց դիմակայել թուրք-ադրբեջանական նկրտումներին Չանգեզուրի հարցում և դուրս թողնել կոնֆերանսի օրակարգից:

Նժդեհը չէր կիսում Դրոյի լավատեսական հույսերը, նա մերժում է ինչպես նրա, այնպես էլ Խորհրդային պատվիրակության առաջարկությունը՝ երկրամասի Խորհրդայնացումն ընդունելու մասին:

Նժդեհը շեշտում էր, որ դեմ չի Չանգեզուրի Խորհրդայնացմանը, եթե Խորհրդային իշխանությունը, ոչ թե խոսքով, այլ գործնականում ապացուցի իր արդար ու բարի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Նժդեհը Չանգեզուրի Խորհրդայնացման հետևյալ նախապայմաններն է առաջ քաշում.

1. Յեռացնել քեմալական զորքերը Չայաստանի շրջաններից,
2. Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը փաստացի միացնել Չայաստանին,
3. Ազատել հայ մտավորականներին Խորհրդային բանտերից:

Խորհրդային Ռուսաստանը պահանջում էր հանգիստ թողնել Չանգեզուրը և գանգեզուրցիներին:

Այսպիսով Վրաստանի Խորհրդայնացումից և Չայաստանում փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո 1921թ. գարնանը Չանգեզուրը մնացել էր հակախորհրդային պայքարի և անկախության միակ կղզյակը ամբողջ Անդրկովկասում, իր վրա սևեռել բուլշևիկների ողջ ուշադրությունը և ռազմական ներուժը:

¹⁶ Կարեն Յ. Խաչատրյան, Չայոց պատմության հարցերը, Երևան 2021թ. էջ 25

Ստեղծված նոր իրադրության հրամայականով Տաթևում հրավիրված համագանգեզուրյան 2-րդ համագումարը, ապրիլի 27-ին ինքնավար Սյունիքը հռչակում է «Լեռնահայաստան» և վարչապետ նշանակում Գ. Նժդեհին, որը պարզևատրվում է «Խուստուկյան արծիվ» երկաթե շքանշանով: Շատ չանցած, հունիսի 1-ին, Լեռնահայաստանը վերանվանվում է «Հայաստանի Հանրապետություն», վարչապետ է նշանակվում Սիմոն Կրացյանը, Գ. Նժդեհը ստանձնում է զինվորական նախարարի և սպարապետի պաշտոնը:

1921թ. մայիսի սկզբին Կարմիր բանակը դադարեցնում է հարձակումը, Չանգեզուրի խորհրդայնացման խնդիրը խաղաղ ճանապարհով համագործակցելու համար սկսել բանկցություններ: 1921թ. հունիսի 3-ին ընդունված՝ «Չանգեզուրը հակահեղափոխականներից մաքրելու մասին» որոշման մեջ նշվում է.

1. «Չանգեզուրը լիկվիդացնել,
2. Անցնել ռազմական գործողությունների նախապատրաստմանը,
3. Հանձնարարել Հայաստանի կառավարությանը հռչակագիր ուղարկել Չանգեզուր¹⁷,
4. Միջոցներ ձեռնարկել Մեդրին անմիջապես գրավելու համար»:

Հունիսի 2-ին Գորիս են մտնում Կարմիր բանակի Կովկասյան խմբերը: 1921թ. հուլիսի 13-ին Կարմիր բանակի զորամասերը մտնում են Մեդրի, Չանգեզուրի խորհրդայնացման գործընթացն ավարտված էր:

Հայաստանում գտնվելու վերջին օրերին Նժդեհը դիմում է Հայիեդկոմին մի շարք պահանջների հետ մեկտեղ նա շեշտում է, որ ադրբեջանցիները չպետք է մտնեն Չանգեզուր, վերջինս, նաև Ղարաբաղը մեկընդմիջտ պետք է լինի Հայաստանի կազմում: Չգուշացնելով, որ ինքը ընդմիջտ չի հեռանում Լեռնահայաստանից, այլ կվերադառնա, եթե «Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի հողի վրա ոտք դնողը», Նժդեհը թողնում է Հայաստանի սահմանները և փոքրաթիվ ուժերով անցնում Արաքսի իրանական ափը:

Հայ ժողովրդի մեծ զավակ Գարեգին Նժդեհի և նրա զինակիցների գլխավորությամբ զանգեզուրցիների անհավասար, սակայն հերոսական պայքարը, ռազմավարական առումով բացառիկ նշանակություն ունեցող հայկական Չանգեզուրի մեծ մասը կազմի խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը, հակառակ դեպքում, նրան կարող էր սպառնալ Նախիջևանի կամ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը:

Հայաստանի ազգային արխիվում կա մի փաստաթուղթ, որի ստեղծման տարեթիվն ու ամսաթիվը հստակ չէ: Փաստաթուղթը ձեռագիր է և անստորագիր: Ակնհայտ է, որ փաստաթղթի հեղինակն անմիջական մասնակցություն է ունեցել նկարագրվող իրադարձություններին, եղել է Նժդեհի մտերիմ զինակիցներից մեկը և ներկայացնում է ականատեսի աչքերով իրադարձությունները: Ուսումնասիրությունները թույլ է տալիս պնդել, որ փաստաթղթի հեղինակն է Աշոտ Մելիք-Մուսյանը՝ Գարեգին Նժդեհի հավատարիմ զինակիցներից մեկը:

¹⁷ Կարեն Յ. Խաչատրյան, Հայոց պատմության հարցերը, Երևան 2021թ. էջ 31

Յեղիսակը հիացմունքով է խոսում Գարեգին Նժդեհի՝ հրամանատարին և առաջնորդին բնորոշ հատկանիշների մասին՝ նրան անվանելով «Երկրորդ Դավիթ Բեկ», «Աժդահա փաշա», որի առաջնորդությամբ էլ պայմանավորված էր Չանգեզուրում տարած հաղթանակները¹⁸:

1921թ. հուլիսի 12-ին Լեռնահայաստանը խորհրդային Չայաստանի կազմում թողնելու պաշտոնական հայտարարությունը մամուլում հրապարակվելուց հետո, համոզվելով, որ Չանգեզուրը միանալու է խորհրդային Չայաստանի կազմում Գարեգին Նժդեհը Մեղրիից անցնում է Արաքս գետը և ժամանակավորապես պատսպարվում է հրանի Մուժումբար գյուղում, ապա անցնում է Թավրիզ¹⁹:

«Չայաստանից հեռանալիս հետո եմ ամել Արաքսի հայկական ափում գինվորներիս կողմից զարնած վագրի մորթին. իմ միակ վարձատրությունը, Չավալ փաշայի դաշույնը. իմ միակ պատերազմական ավարը, պարտությունն չտեսած Սյունյաց դրոշակը. թող դա դրվի կրծքիս վրայ, գերեզմանիս մեջ, և մի հին հայկական բառարան. իմ միակ մխիթարիչը տարագրանքի մեջ,- գրում է Նժդեհն իր կենսագրությունում, ապա ավելացնում,- ոռճիկ չեմ ստացել ողջ կյանքում: Յրածարվել եմ օտար պետության սահմանած թռչակից: Ունեցել եմ հարուստ լինելու և ճոխ ապրելու հարուստ կատարելության, սակայն ապրել եմ իբրև ժողովրդի մարդ, համեստորեն աղքատ կոչելու աստիճան: Նյութապաշտությունը հեղափոխականի, գորականի, հայրենասերի համարել եմ մեկը մեր աշխարհի ամենամեծ պեղծություններն²⁰»:

Չայտնի է, որ 1921թ. հուլիսի 24-ից սեպտեմբերի 28-ը Թավրիզում Գարեգին Նժդեհը կանգնում է ՅՅԴ Գերագույն դատական ատյանի առաջ՝ մեղադրելով Սյունիքը բուլշևիկներին հանձնելու մեղքերի մեջ: Նա իր խոսքում հերքում է իր հասցեին հնչած բոլոր մեղադրանքները: Չնայած այդ ամենին՝ 1921թ. սեպտեմբերի 29-ին դատական ատյանի դատավճռով առաջարկվում է Նժդեհին հոեռացնել Դաշնակցությունից՝ «Ներկայացնելով նրա գործը կուսակցության 10-րդ ընդհանուր ժողովին»:

1922թ. մարտի վերջին Կոստանդնուպոլսի վրայով Նժդեհը ժամանում է Սոֆիա և մշտական բնակություն հաստատում Յար Բորիսի փողոցի 92 տանը:

1923թ. ապրիլի 7-ից մայիսի 19-ը, ապա 1924թ. մոյեմբերից 1925թ. հունվարի 17-ը գումարված ՅՅԴ Վիեննայի խորհրդաժողովը և ՅՅԴ 10-րդ ընդհանուր ժողովը Նժդեհին վերականգնում են դաշնակցության մեջ:

Գարեգին Նժդեհը 1922-1944թթ. բնակվելով Բուլղարիայում (Սոֆիա) զբաղվել է քաղաքական, հասարակական և ազգային գործունեությամբ, եղել է ՅՅԴ Բալկանյան կոմիտեի անդամ:

Բացի իր ազգային, հասարակական-քաղաքական գործունեությունից Նժդեհը 1920-30-ական թթ. Սյունիքում հրապարակում է բազմաթիվ աշխատություններ, հոդվածներ, որտեղ հանգամանորեն վերլուծում է ոչ միայն Չանգեզուրում իր տարած հաղթանակների պատճառները: Դեռևս 1923թ. Բոստոնում «Չայրենիք»

¹⁸ Էդիկ Միևսայան Գ. Նժդեհի գործունեությունը Սյունիքում 1920-30թթ. Երևան 2021թ. Էջ 171

¹⁹ Էդիկ Միևսայան Գ. Նժդեհի գործունեությունը Սյունիքում 1920-30թթ. Երևան 2021թ. Էջ 171

²⁰ Էդիկ Միևսայան Գ. Նժդեհի գործունեությունը Սյունիքում 1920-30թթ. Երևան 2021թ. Էջ 172

ամսագրում տարածվում են, «Չայոց բոլշևիկների կռիվները», «Ինչու՞ պայքարեց Լեռնահայստանը», «Լեռնահայստանի գոյամարտը» հոդվածաշարերը:

1924թ. Կահիրեում լույս տեսավ նրա «Էջեր իմ օրագրեն» աշխատությունը: 1924թ. մայիսին **Ժամանակավոր** Թավրիզ նա զբաղվել է ազգային-հասարակական գործունեությամբ: 1926թ. Նժդեհը սկսում է հանդես գալ Սոֆիայում լույս տեսնող «Արաքս» դաշնակցական թերթում, որտեղ տպագրվում է «Բաց նամակներ հայ մտավորականությանը», շարքը: 1933թ. Ամերիկա մեկնելուց առաջ մոտ 2 ամիս գտնվել է Փարիզում, մոտ 20 ամիս ապրել է Ամերիկայում, այստեղ 1933-34թթ. աշխատել է Կարմիր Խաչի կազմակերպությունում, Նժդեհը մասնակցեց իբրև Բուլղարիայից ընտրված պատգամավոր: Նա ժողովից առաջ բարձրացրեց 3 հիմնական պահանջ.

ա) ձգտել, որ գաղութահայությունը դեռևս զինական գործոն Չայաստանի ինքնապաշտպանության գործում,

բ) կազմակերպել հայ երիտասարդ սերունդը. ապակուսակցական հողի վրա,

գ) բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակատում:

Այդ նպատակների իրականացման համար 1933թ. ամռանը Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ: ԱՄՆ-ում Նժդեհը նախաձեռնում է Ցեղակրոն շարժումը և ստեղծում է Ցեղակրոն **Ուխտերը**:

Նժդեհը իր հուշերում գրում է, որ այդ կազմակերպությունը նա ստեղծել էր.

ա) պարտվողականությամբ տառապող գաղութահայությամբ հատկապես երիտասարդ հատվածին հոգեփոխելու, նրան ազգային գիտակցություն, ուժ ու վստահություն ներարկելու համար:

բ) Արևմտյան և Արևելյան Չայաստանում կատարած ցեղասպանությունը հասկանալու և թուրքերի հակահայկական քարոզչական արշավին դիմագրավելու համար,

գ) հայկական սպանդին հետևող բարոյական քայլեր, եղեռնի վարկաբեկմանը դիմադրելու համար ձեռնարկել ինքնապաշտպանական քայլեր,

դ) հայկական հին կուսակցությունների կողմից հայոց դարից հրաժարվելու և Թուրքիային մերձենալու մտայնությունը «ոչ» ասելու հայությունը «Թուրքիայից ունեցած տարածքային պահանջներին տեր դարձնելու» նպատակով:

1936թ. նոյեմբերի 15-ի նամակում գրում է. «Ես չեկա Ամերիկա ժողովրդավարություն փնտրելու, այլաշխատելու մեր ցեղի հոգու անսպառ հանքերում: Ամերիկան կռվադաշտ չէ, որ նոր բան տար ինձ,- գրում է Նժդեհը»:

Ամերիկայում նրան հաջողվեց, հակառակ շատերի չկամության, ոտքի հանել հայոց ցեղը:

Գարեգին Նժդեհը 1934թ. աշնանը վերադառնում է Սոֆիա և 1935թ. ամուսնանում է Եփրիմե Սուլքիասյանի հետ²¹:

²¹ Էդիկ Միևասյան Գ. Նժդեհի գործունեությունը Սյունիքում 1920-30թթ. Երևան 2021թ. Էջ 182

1935թ. Նրա հարաբերությունները ՀՅԴ ղեկավարության հատկապես (Ռուբենի) հետ լարվեցին: 1937թ. Նժդեհը կանչվում է Կահիրե՝ որտեղ Նրան փորձում են հաշտեցնել Ռուբենի հետ: Սակայն Նժդեհը վերադառնում է Սոֆիա: Նժդեհն իր մասնակցությունն է բերել 1942թ-ին: 1948թ. Նժդեհը դատապարտվում է 25 տարվա բանտարկության, ժամկետը հաշվելով 1944-ից: Նրա ձերբակալությունիվ հետո ընտանիքը (կինը և զավակը) Սոֆիայից աքսորվում են Բուլղարիայի Պավրիկենի քաղաքը: 1947թ. Նժդեհը խորհրդային կառավարությանը առաջարկում է մի ծրագիր, սփյուռքում ստեղծել կազմակերպություն, որը հետագայում մտներ խորհրդային Ռուսաստանի կազմի մեջ: 1948-1952թթ. Նժդեհը գտնվել է Վլադիմիրի բանտում, այնուհետև 1953թ. ամռանը Երևանի բանտում:

Նժդեհին նորից տեղափոխում են Վլադիմիր ուր և մահանում է 1955թ. դեկտեմբերի 21-ին:

խորհրդային ղեկավարությունը Նժդեհին զրկեց ընդհանուր ներումից օգտվելու իրավունքից, դա այն դեպքում, երբ դրան արժանացան զգալի թվով հակախորհրդային գործիչներ:

Ստանալով բանտային վարչության հեռագիրը Նժդեհի մահվան մասին եղբայրը՝ Լևոն Տեր-Յարությունյանը, շտապ մեկնում է Վլադիմիր: Նրան հանձնում են եղբոր զգեստն ու ժամացույցը, իսկ ձեռագրերը՝ ոչ: Թույլ չի տրվում նաև մարմինը տեղափոխել Հայաստան:

Լևոնը կատարում է եղբոր թաղումը, գերեզմանը ցանկապատել տալիս ու տախտակի վրա, ռուսերեն տառերով գրել՝ «Տեր-Յարությունյան Գարեգին Եղիշեի (1886-1955)»:

Սակայն ինչպես ամեն մի իրական հերոս, Նժդեհը չմոռացվեց:

1983թ-ին Նժդեհի աճյունը գերեզմանի լուսանկարի օգնությամբ և Նժդեհի հարազատներից մեկի միջոցով Վլադիմիր քաղաքի գերեզմանատներից գաղտնի տեղափոխվում է Երևան: Նույն տարի, աճյունից մի նշխարի ամփոփվում է Խուստուկի լեռան լանջին՝ Կոզնի կոչվող Աղբյուրի մոտ, իսկ հիմնական աճյունը մի քանի տարի ցինկե արկղում պահելուց հետո, 1987թ. հանգրվանում է Գլաձորի Սպիտակավոր վանքի բակում²²:

Իր մահից տասնամյակներ անց միայն՝ 1992թ. մարտի 30-ին Նժդեհը ՀՀ դատախազության կողմից արդարացվեց ինչի կարիքը երբևէ չունեի:

Նույն ճակատագրին արժանացավ Լևոն հայրապետյանը, Գարեգին Նժդեհի քրոջ թոռնիկը:

Նժդեհի խոհերից

1. Մեռնել, բայց չտեսնել օտարի պղծիչ գարշապարը հայ երկրի վրա:
2. Հաղթում է ուժեղը, և ո՛չ արդարը:

²² Հայ-Արիներ պարբերականը տպագրվում է 2002թ.-ից:

3. Մի օր կզգաս իմ սրի կարիքը, բայց ինձ էլ չես ունենա, ապերախտ ժողովուրդ...
4. Թուրքին մեկ հանցանք ներել նշանակում է երկու նորերն արտոնել:
5. Դատապարտելի է նաև պատմական հայրենասիրությունը: Հայրենիքը պետք է սիրել անկախ իր քաղաքական ռեժիմից, ինչպես նաև անկախ մեր քաղաքական համոզմունքներից:
6. Պատմությունն անավարտ վեպ չէ, այլ չավարտված ճակատամարտ:
7. Պայքարում տեղի է տալիս այն կողմը, որի առաջնորդող տարրերը առաջինն են հուսահատվում

Եզրակացություն

Հայոց պատմության ակեծուփ օվկիանում մեր նվիրական հերոսների շարքում իբրև գաղափարական և կազմակերպական առաջնորդ, վեր է հառնում Գարեգին Նժդեհի կերպարը:

Նժդեհը մեր պատմության այն եզակի դեմքերից է, որի մեջ ներդաշնակորեն միծուլվել են գինվորական և մտածողը, ազգային, բարոյախոսն ու քաղաքական գործիչը և որն իր՝ հիրավի պատմաստեղծ կյանքով, հաստատաբար դասվում է հայոց առաջնագույն մեծերի շարքը:

Սույն եզրակացությունը փաստում է Նժդեհի դերը: Նա այն հայ գործիչներից է, ովքեր հավերժ մտել են պատմության մեջ ժողովրդին ու Հայաստան հայրենիքին մատուցած մեծագույն ծառայությունների համար: Բավական է թեկուզ, հիշատակել նրա ղեկավարած Չանգեզուրի հերոսական ինքնապաշտպանությունը, որի շնորհիվ հայոց պատմական երկրամասը այսօր գտնվում է Հայաստանի կազմում:

Իր կյանքն ու գործունեությունը հաստատում են հետևյալ իրողությունները. ես միշտ երևան եմ եկել վտանգների ժամանակ, խաղաղության օրով պաշտպաններ չեմ փնտրել, քանիզի չեմ սիրել: Վարել եմ միշտ էլ ժողովրդավարական ուժեր: Կռիվներում եղել եմ մարդ, ավելին քան մարդ, անգամ թուրք ու թաթարների դեմ:

Հավատքի և պաշտամունքի տաճարում միշտ էլ առաջին տեղերը հատկացված են եղել Աստծուն և Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրավոր սրբազագույնս ինձ համար: Ընչե՛լ, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, զոհաբերելու և մեռնելու նրա համար: Ռոճիկ չեմ ստացել ողջ կյանքում: Հրաժարվել եմ անգամ օտար պետության սահմանած թոշակից: ունեցելեմ հարուստ լինելու և ճոխ ապրելու կարելիություն, սակայն ապրել եմ իբրև ժողովրդի մարդ՝ համեստորեն աղքատ կողվելու աստիճան²³:

Հայաստանից հեռանալիս հետո եմ առել Արաքսի հայկական ափում գինվորներիս կողմից զարնած վագրի մորթին. իմ միակ վարձատրությունը, Չավալ փաշայի դաշույնը. իմ միակ պատերազմական ավարը, պարտություն չտեսած Սյունյաց դրոշակը. թող դա դրվի կրծքիս վրայ, գերեզմանիս մեջ, և մի հին հայկական բառարան. իմ միակ մխիթարիչը տարագրանքի մեջ:

Գարեգին Նժդեհի առաջնորդած Սյունյաց գոյամարտի արդյունքում Խորհրդային Հայաստանի մաս կազմեց ցարական շրջանի Չանգեզուրի գավառի Արևմտյան հայաբնակ հատվածը: Այս տարածքների վրա 1921թ. օգոստոսին կազմակերպվեց ՀՄԽՀ Չանգեզուրի գավառը՝ հինգ գավառակներով:

1921թ. դեկտեմբերի 12-ին Թեհրանում ապաստանած Համո Օհանջանյանը գրել է. «Սիրելի Նժդեհ, այն ինչ տեսել եմ և գիտեմ, ինձ ոչ մի առիթ չի տալու փոխելու իմ հիացմունքի վերաբերմունքը դեպի այն գործը, որ դու կատարել ես Չանգեզուրում վերջին երկու տարվա ընթացքում, երբ Մայր Հայաստանի

²³ Չխրատվող ժողովուրդ, Գ. Նժդեհ Երևան 2021թ. Վերնատուն, էջ 241

մտավորականությունն ու գինվորականությունը քո ստեղծած դրության շնորհիվ կարողացան ազատվել իսպառ բնաջինջ լինելու վտանգից²⁴»:

Եթե այսօր Լեռնահայաստանը կանգուն է՝ պարտական են Գարեգին Նժդեհին և նրա գիևակից ընկերների բացառիկ նվիրումին: Նժդեհի վաստակը առանձնանում է կազմակերպչական ունակություններով, գերմարդկային ջանքերի շնորհիվ պահպանվեց երկրամասի ազգային նկարագիրը և անվնաս մնաց Զայաստանի ողնաշարը:

²⁴ Արշալույս Ա. Չուրաբյան, Չանգեզուրը 1920թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսների տարածաշրջանային զարգացումներին, էջ 212

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Չխրատվող ժողովուրդ, Գ. Նժդեհ Վերնատուն մեդիա, Երևան 2021թ.
2. Աշոտ Ա. Մելքոնյան, Սյունիքը Հայոց պետականության հոլովույթում, պատմական ակնարկ, Հայոց պատմության հարցեր, Երևան 2021թ.
3. Կարեն Յ. Խաչատրյան, Գ. Նժդեհը և Արցախահայ պետականության պահպանման հարցը, Երևան 2021թ.
4. Արմեն Յ. Մարուքյան Գարեգին Տեր-Հարությունյանի (Նժդեհ) դերը Մեծ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտում, Երևան 2021թ.
5. Էդիկ Գ. Մինասյան Գ. Նժդեհի գործունեությունը Սյունիքում 1920-30թթ. Երևան 2021թ.
6. Արշալույս Ա. Չուրաբյան, Չանգեզուրը 1920թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսների տարածաշրջանային զարգացումներում, Երևան 2021թ.
7. Գարեգին Նժդեհ Հայկական հանրագիտարան կայքից
8. Հայ-Արիներ պարբերականը տպագրվում է 2002թ.-ից: